

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال هشتم، شماره‌ی بیست و نهم، پاییز ۱۳۹۵، صص ۱۴۷-۱۲۷

بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجار، نمونه موردی: قالی محرابی پرده‌ای دو رو (محرابی - افشان شاه‌عباسی قندیل‌دار موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی)

حسین کمندلو*

چکیده

در طی حکومت قاجاریان (۱۳۴۳-۱۲۱۰ ق/ ۱۹۲۵-۱۷۹۶) بر ایران، برخی از هنرها از جمله فرش به دلایل متعددی همچون نبود رقیب خارجی و برپایی چند نمایشگاه از فرش‌های ایرانی در کشورهای غربی، اوجی دوباره می‌یابد. بازرگانان و تجار ایرانی به خصوص تبریزی‌ها با توجه به شناختی که از سلیقه‌ی مردمان مغرب زمین پیدا می‌کنند، در اکثر نقاط ایران از جمله مشهد، کارگاه‌های بافت فرش تأسیس کرده بودند. شایان ذکر است علاوه بر منابع موجود در این زمینه، برخی از بافته‌های موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی، کمک فراوانی به شناخت بهتر شیوه‌ی بافت فرش در مشهد می‌نمایند. مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش این است که هنر-صنعت فرش از چه زمانی در مشهد رونقی دوباره یافته است؟ و با توجه به آثار موجود در گنجینه‌ی فرش رضوی، فرش‌های مشهد عصر قاجار چه ویژگی‌های داشته‌اند؟ هدف این پژوهش، شناخت بهتر فرش‌بافی مشهد در عصر قاجار است. در این پژوهش، خصوصیات بافت، طراحی و رنگ‌بندی فرش مشهد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژه‌های کلیدی: مشهد، فرش، قاجاریان، موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی، سفرنامه.

---

* عضو هیات علمی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، شهر سمنان (h.kamandlou@semnan.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۲۸ تاریخ تایید: ۱۳۹۵/۸/۹

مقدمه

مشهد در عصر صفویان، مورد توجه اغلب شاهان صفوی به ویژه شاه عباس اول بوده است، بنا بر نوشته‌ی راجر سیوری او در ۹ آوریل ۱۵۹۸/۱۲/۱۰۶۱ ق. برای آزادسازی خراسان از اصفهان خارج شد و با شکست ازبک‌ها در ۲۹ ژوئیه/۵ محرم ۱۰۰۷ برای زیارت مقبره علی بن الرضا (ع) وارد مشهد مقدس گردید.^۱ او همچنین برای اعتبار بخشیدن به حرم مطهر رضوی، پای پیاده از اصفهان عازم مشهد شد.^۲

توجه ویژه شاه‌عباس به مشهد علاوه بر رونق اقتصادی، باعث گردید این شهر به مرکزی برای تجارت در شرق ایران تبدیل شود. علت این امر بنا بر نظر سانسون (۱۶۸۳/۱۰۹۴ ق) جلوگیری از ورود پول به قلمرو عثمانی بوده است به همین علت او به رعایایش عشق و ارادت به امام رضا (ع) را القاء کرد.^۳ انقراض دولت صفویان به دست افغان‌ها در ۱۱۳۵ ق./۱۷۲۳ م. باعث کاهش حمایت از بافت فرش‌های تجملی و گران‌بها در ایران شده بود، همچنین ناامنی‌های داخلی در زمان حکومت‌های کوتاه‌مدت افشار و زند تأثیر نامطلوبی بر بنگاه‌های اقتصادی ایران گذاشته بود؛ اما با روی کار آمدن شاهان قاجار به تدریج نظم، قانون و امنیت نسبی بر جاده‌های ایران حاکم گردید و همین امر سبب رونق برخی از هنرهای صناعی از جمله هنر - صنعت فرش شد. حمایت شاهان قاجار در برپایی نمایشگاه‌های فرش در کشورهای غربی و همچنین تبلیغ فرش‌های ایرانی در سفرنامه‌های خارجی، سبب گسترش فرش بافی در اغلب نقاط شهری و روستایی ایران شده بود.

فرش بافی در مشهد مقدس به همت تجار و تولیدکنندگان داخلی که از نقاط مختلف ایران به واسطه‌ی مضجع شریف حضرت علی بن موسی الرضا (ع) در این شهر گردآمده

۱. راجر سیوری (۱۳۶۳)، *ایران عصر صفویه*، ترجمه احمد صبا، تهران: کتاب تهران، ص ۷۲.

۲. شرح سفر شاه‌عباس اول به مشهد مقدس همراه با مسافت‌های طی شده در کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* به قلم اسکندر بیگ منشی به تحریر درآمده است، برای مطالعه بیشتر نک: اسکندر بیگ منشی، (۱۳۷۷)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تصحیح اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، ص ۹۸۸-۹۸۲.

۳. سانسون (۱۳۴۶)، *سفرنامه سانسون*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: بی‌نا، ص ۲۰۱.

بودند، احیا گردید. با توجه به آثار موجود در موزه ها و مجموعه های خصوصی می توان گفت: هنرمندان و صنعت گران مشهدی، تیریزی و کرمانی با همکاری یکدیگر توانستند علاوه بر احیای سنت فرش بافی در مشهد مقدس، دومین دوران باشکوه فرش بافی خراسان را ایجاد نمایند. اصلی ترین سؤال پژوهش این است که هنر-صنعت فرش از چه زمانی در مشهد رونقی دوباره یافته و با توجه به آثار موجود در گنجینه ی رضوی، فرش های مشهد عصر قاجار چه ویژگی های داشته اند؟ هدف این پژوهش جمع آوری اسناد مکتوب و معتبر در مورد شناخت بهتر فرش بافی مشهد در عصر قاجار است.

با توجه به منابع موجود تاکنون پژوهشی جامع و مستقل در زمینه فرش های مشهد در عصر قاجار انجام نشده است. با این حال در برخی از کتاب ها همچون *قالی ایران* تألیف سیسیل ادواردز، *تاریخ و هنر فرش بافی در ایران*، زیر نظر احسان یارشاطر، *برگی از قالی خراسان* تألیف تورج ژوله، تصاویر و مطالبی در مورد ویژگی های بافت فرش در مشهد عصر قاجار آمده است. همچنین در کتاب *فرهنگ جامع فرش ایران* تألیف احمد دانشگر، به قالی های پرده ای موزه ی فرش رضوی اشاره شده است. در مقاله ی *نگاهی به قالی های محرابی موزه فرش آستان قدس رضوی و بررسی قالی هفت شهر عشق نوشته حسین کمندلو* نیز اشاره مختصری به این فرش شده است. در این نوشتار، سعی شده با توجه به اسناد و مدارک مستند علاوه بر شناخت تاریخ فرش بافی در مشهد مقدس چگونگی بافت، طراحی و رنگرزی نیز مورد بررسی و شناخت قرار گیرد.

نگاهی به تاریخ فرش بافی در مشهد مقدس

شروع فرش بافی در مشهد مقدس با توجه به اسناد و مدارک موجود احتمالاً در عصر صفویان بوده و سنت های پایه گذاری شده در بافت، طراحی و رنگرزی تا دوران معاصر ادامه یافته است. گسترش پایتخت و شهرها در عصر صفویان، نیاز به قالی را بیشتر و فرش بافی را به یکی از رشته های مهم اقتصادی تبدیل کرده بود. مراکز مهم قالی بافی در عصر صفویان، علاوه بر تبریز، شهرهای همدان، شوشتر، کاشان و هرات بوده است.^۱ شهرت

---

۱. موریس اسون دیمانند (۱۳۸۳)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۲۶۱. در برخی از منابع علاوه بر مناطق فوق الذکر نام شهرهای اصفهان، کرمان، قراباغ و یزد نیز آمده است. زکی محمدحسن (۱۳۶۳)، *تاریخ صنایع ایران*، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: اقبال، ص ۱۵۶.

فرش‌های خراسان به حدی بوده که در زمان شاه‌سلیمان صفوی (۱۱۰۵-۹۴/۱۰۷۷-۱۶۶۴) از مجموع بیست و یک کاروان‌سرای مهم اصفهان یک کاروان‌سرا مخصوص فرش‌های خراسان و هرات بوده است.^۱ تاریخ شروع فرش‌بافی در مشهد، پس از انقراض سلسله‌ی صفویه به درستی مشخص نیست، در برخی از منابع آمده با توجه به اینکه شهر مشهد پایتخت ایران در عصر افشاریان بوده، احتمالاً نادرشاه رأساً اقدام به احیای صنعت قالی‌بافی در خراسان کرده است.^۲

از اوایل دوران قاجار، شواهد کمی در مورد قالی‌بافی موجود است گویا در این دوران، خراسان در مقام مرکزی معتبر، باقی‌مانده بود.^۳ در برخی آثار آمده که در اواخر دهه ۱۱۹۴/۱۷۸۰ ق، فرش‌هایی در خراسان بافته می‌شده که متن آن‌ها زرباف بوده است.^۴ گزارش‌های کمپانی هند شرقی^۵ در ۱۲۰۵/۱۷۹۰ ق، حکایت از رونق دوباره فرش‌بافی در مشهد می‌دهند، فرش‌هایی که به خاطر تابناکی رنگ‌ها و برتری نقش مورد توجه اروپائیان بوده است.^۶ همچنین *اولیویه در سفرنامه‌ی خود* که در سال ۱۷۹۶ م/۱۲۱۰ ق. تألیف کرده، به قالی‌های خراسانی اشاره کرده است.^۷ چند سال بعد و در ۱۲۱۵/۱۸۰۱ ق، سر جان

---

۱. احسان یارشاطر (۱۳۸۴)، *تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران*، ترجمه ر. لعلی خمسه، تهران: نیلوفر، ص ۸۳. اکثر پژوهشگران و خاورشناسان غربی، قالی‌های شرق ایران را با نام هرات می‌شناسند، سیسیل ادواردز در کتاب *قالی ایران* این نظر را رد می‌کند و می‌نویسد با اینکه هرات پایتخت اداری و شهر اصلی خراسان بوده ولی هیچ‌گونه سنت قالی‌بافی در آن وجود نداشته است؛ زیرا در ایران مشاهده نکردم که مردم شهر یا محلی که زمانی به حرفه قالی‌بافی اشتغال داشتند یک‌باره آن را رها کنند؛ به‌طوری‌که تهیه این فراورده در آن ناحیه به کلی متوقف شود. سیسیل ادواردز (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: فرهنگسرا، ص ۱۸۷.

۲. ر. دلبیو فریه (۱۳۷۴)، *هنرهای ایران*، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه، ص ۱۳۴. همچنین نک: *تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران*، ص ۹۰.

۳. *هنرهای ایران*، ص ۱۴۰.

۴. *تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران*، ص ۹۲.

5. East India Company

۶. *هنرهای ایران*، ص ۱۳۶.

۷. *اولیویه (۱۳۷۱)*، *سفرنامه اولیویه*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلام‌رضا وره‌رام، تهران: اطلاعات، ص ۱۷۰.

ملکوم^۱ در گزارش سری، برای رئیس هیئت مدیره کمپانی هند شرقی می‌نویسد که در اغلب شهرهای خراسان بزرگ، فرش بافته می‌شده است او هم چنین در ۱۸۲۶/۱۲۴۲ق، اطلاعات با ارزشی همراه با جزئیات در مورد بازرگانی فرش در مراکز سنتی همچون هرات و نواحی ترکمن نشین خراسان آورده است.^۲ احتمالاً این قالی‌ها، در کارگاه‌های مشهد بافته شده‌اند؛ زیرا موسیو فریه (۱۸۴۵/۱۲۶۱) در سفرنامه‌ی خود می‌نویسد که در این بلده، قالی‌های خوب و شال‌های شبیه به شال کشمیری نسج می‌شود.^۳ ا. هوتوم شیندلر^۴ که در ۱۸۷۶/۱۲۹۳، وارد مشهد شده بود، هنگام گردش در بازار مشهد بیان می‌دارد که در مشهد پارچه و قالی بسیار خوبی می‌بافتند و قیمت آن نیز از دارالخلافه بیشتر است.^۵ لرد کرزن^۶ (۱۸۸۹/۱۳۰۶) نیز پس از مشاهده بازار مشهد می‌نویسد که فقط کارخانه‌های قالی‌بافی با اعتبار و اهمیت سابق باقی‌مانده و فرش‌های مشهد بر سایر محصولات برتری دارند. نقشه قالی‌ها از روی سلیقه و ذوق عالی شرقی ترسیم و بهتر از همه، با رنگ‌های ثابت طبیعی مزین می‌گردد. او بیان می‌دارد که در تمام مشهد چهل دستگاه قالی‌بافی مشغول به کار است.^۷ احتمالاً بهترین اطلاعات در مورد قالی‌های مشهد، توسط هانری رنه دالمانی^۸ در کتاب *از خراسان تا بختیاری* به نگارش درآمده است، او فرش‌های مشهد در این سال‌ها را این‌گونه توصیف کرده: «... قالی‌های بافت مشهد خیلی مرغوب نیست زیرا هم از لحاظ ظرافت و هم از لحاظ نقش در حد قالی‌های ممتاز به حساب نمی‌آید با این حال صنعت فرش مشهد در کمال رونق است این قالی‌ها را غالباً روی دارهایی می‌بافتند که ۲/۵ متر عرض و بین ۳ تا ۵ متر طول آن‌هاست. قیمت فرش

---

1. Sir John Malcom

۲. تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران، ص ۹۲.

۳. محمدحسن خان صنیع‌الدوله (۱۳۶۲)، *مطلع الشمس (تاریخ ارض قدس و مشهد مقدس)*، تهران: فرهنگسرا، ص ۳۳۰-۳۲۹.

4. A. Hotum. Schindler

۵. قدرت‌الله روشنی (۲۵۳۶)، *سه سفرنامه (هرات، مرو، مشهد)*، به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، تهران: توس، ص ۲۰۴، ۲۰۱.

6. G. N. Curzon

۷. لرد کرزن (۱۳۴۷)، *ایران و مسائل ایران*، ترجمه علی جواهرکلام، بی‌جا: ابن‌سینا، ص ۴۰.

8. Hanri Rene Dalmany

بر اساس تعداد گره‌های آن که معمولاً در هر ذرع ۲۶ است حساب می‌شود، در بحران اخیر قیمت را بالا برده و تعداد گره‌ها را به بیست عدد تقلیل داده‌اند. بدیهی است که قیمت فرش به تناسب بهای پشم نیز بالا و پایین می‌رود. قالی‌ها بیشتر با پشم پاییزی ساخته می‌شوند و از طریق قسطنطنیه به اروپا و آمریکا صادر می‌گردند، فرش‌های مرغوب‌تر بیشتر به وسیله ایرانیان ساکن وین به بازارهای اروپا عرضه می‌شود.^۱ در این گفته مشخص می‌شود که ۱. کیفیت قالی‌های تجاری مشهد بالا نبوده، اما فرش‌های نفیس نیز تولید می‌شده است. ۲. قالی‌های مشهد به طور معمول در ابعاد $2/5 \times 3/5$ و یا بیشتر بافته می‌شده است. ۳. پشم قالی‌ها پاییزی است. ۴. مقصد قالی‌های تجاری ترکیه و فرش‌های مرغوب سایر کشورهای اروپایی بوده است، لازم به ذکر است که سه ویژگی اول در بافته‌های دوران معاصر مشهد همچنان دیده می‌شود.

به تدریج با ایجاد امنیت و ثبات، مشهد به مرکزی برای تجارت فرش در شرق کشور تبدیل می‌گردد. کلنل سی. ام. مک گرگور (۱۲۹۲/۱۸۷۵) ضمن تمجید از قالی‌های بافت مناطق مختلف خراسان، بازار مشهد را این گونه توصیف می‌کند: «... یکی از صنایع دستی منحصر به فرد خراسان فرش است و در مشهد با کمی جستجو می‌توان انواع خوب آن را یافت. فرش‌های خراسان اغلب دارای طرح‌های گل‌دار، شلوغ و شادند...»^۲ سرپرسی سایکس^۳ (۱۸۹۸-۱۸۹۳/۱۳۱۵-۱۳۱۰) نیز در مورد موقعیت تجاری مشهد می‌نویسد که «تجار قالی، کالاهای خود را پس از انتقال به مشهد، از آنجا به استانبول، مصر و وین صادر می‌کنند.»^۴ با گذشت زمان این مسیر تغییر پیدا می‌کند، به طوری که اوژن اوبن^۵ سفیر فرانسه در ایران (۱۹۰۷-۱۹۰۶/۱۳۲۵-۱۳۲۴) در سفرنامه‌ی خود با اشاره به فرش‌های ترکستان، هرات و بلوچستان می‌نویسد که تاجران مشهدی از راه آسیای مرکزی آن‌ها را به خارج

۱. هانری رنه دالمانی (۱۳۸۷)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه غلام‌رضا سمیعی، تهران: قابوس، ص ۷۹.

۲. سی. ام. مک گرگور (۱۳۶۹)، *شرح سفری به ایالت خراسان*، ج ۱، ترجمه مجید مهدی‌زاده، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ص ۲۶۱.

3. Sir Percy Molesworth Sykes

۴. سرپرسی سایکس (۱۳۳۶)، *سفرنامه زرنال سرپرسی سایکس (ده‌هزار میل در ایران)*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: ابن‌سینا، ص ۴۰۲.

5. Eugene Aubin

صادر می‌کرده‌اند.^۱

با توجه به آثار و نوشته‌های موجود، می‌توان گفت در اوایل دوران قاجار در شهر مشهد فرش‌های مناسب و با کیفیتی در دسترس بوده است و به تدریج در اواسط دوران قاجار به ویژه در دوران حکومت ناصرالدین شاه ۱۸۹۶-۱۸۴۸/۱۳۱۳-۱۲۶۴، فعالیت در زمینه تولید قالی، رونق دوباره‌ای پیدا کرده بود؛ به طوری که اکثر نویسندگان ایرانی و خارجی به آن اشاره کرده‌اند. سیسیل ادواردز معتقد است که تجار و بازرگانان تبریزی با ایجاد کارگاه‌هایی در شهرهای مختلف ایران سهم بسزایی در احیای صنعت قالی ایران در عصر قاجار داشته‌اند.^۲ شایان ذکر است که در اواخر قاجار تا اواسط دوران پهلوی، فرش‌های نفیس و گران‌بهایی در کارگاه‌های عبدالمحمد عمواغلی، علی‌خان عمواغلی، مخملیاف، صابر و ... بافته می‌شده است و این آثار که در موزه‌ها و کاخ‌موزه‌ها در معرض دید عموم قرار دارد بر حضور فعال آذری زبان‌ها در تولید فرش مشهد گواهی می‌دهند.

فرش مشهد در حرم مطهر رضوی

حاکمان قاجار، توجه خاصی به حرم مطهر رضوی داشتند، در کتاب فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار با اشاره به نامه‌ی فتح‌علی شاه آمده که در ۱۲۱۷/۱۸۰۲، پنج قندیل طلا به مجموعه آستان مقدس رضوی اهداء شده است.^۳ در کنار احداث صحن نو (آزادی فعلی) از دیگر اقدامات فتح‌علی شاه قاجار، اهدا درب طلای مرصع جواهرنشان بوده است.^۴ فرش نیز از جمله وسایلی بوده که انواع گران‌بهای آن برای حرم مطهر رضوی بافته می‌شده است، در برخی منابع تاریخی و سفرنامه‌ها به کف‌پوش‌های حرم مطهر رضوی اشاره شده است و

۱. اوژن اوین (۱۳۶۲)، *ایران امروز (ایران و بین‌النهرین)*، ترجمه علی اصغر سیدی، بی‌جا: زوار، ص ۷۲.

۲. برای مطالعه بیشتر نک: *قالی ایران*، ص ۶۷-۶۶.

۳. مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، *فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار*، ج ۱، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (۱۳۷۱)، ص ۶۶. در کتاب *عین الوقایع* وزن این پنج قندیل طلا چهارده من ذکر شده است. محمدیوسف ریاضی هروی (۱۳۷۲)، *عین‌الوقایع*، تصحیح محمد آصف فکرت، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ص ۱۰.

۴. نک: محمد کاویانیان (۱۳۵۰)، *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد: آستان قدس.

به احتمال برخی از آن‌ها در حال حاضر در موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند.^۱ آرمین وامبری هنگامی که در ۱۸۶۳ م./ ۱۲۸۰ ق. با لباس مبدل و درویشی وارد حرم مطهر رضوی می‌شود، فرش‌های نفیس اطراف مقبره حضرت رضا (ع) را این‌گونه توصیف می‌کند: «در بیرون گنبد و گلدسته‌ها با پوشش غنی از طلا و در درون آثار برجسته‌کاری و ضریح مرصع و پنجره‌هایی که ساخت هنرمندانه و استادانه آن‌ها دلالت بر ادراک عالی توأم با نکته‌بینی طراحانشان می‌کند و فرش‌های زیبای شرقی که در تاروپود آن‌ها الماس و سنگ‌های قیمتی بافته شده است».^۲

نوشته‌های سفرنامه‌نویسان ایرانی، تأییدی بر گفته‌های آرمین وامبری هستند، از جمله میرزا قهرمان امین لشکر در روزنامه سفر خراسان (به همراه ناصرالدین شاه) که در ۱۳۰۰/۱۸۸۳، تألیف شده، ذکری از قالی‌های نفیس رواق دارالتوحید کرده است^۳ و در جای دیگر به فرش سجاده‌ای اشاره می‌کند که پس از ورود ناصرالدین شاه به ضریح مبارک در کنار چراغی گسترده بودند.^۴ محمدحسن خان صنیع الدوله نیز در مطلع الشمس (۳) — ۱۳۰۱/۶-۱۸۸۴ می‌نویسد که قالی‌های خوب و باکیفیتی در زیر گنبد‌های حرم مطهر رضوی پهن شده است.^۵ در تحف اهل بخارا/ ۱۳۳/۱۹۱۲، آمده که اکثر این قالی‌ها ظریف و از جنس ابریشم بوده‌اند.^۶ لازم به ذکر است که بیشتر آثار به‌مرور زمان از بین رفته‌اند و برخی از قالی‌های نفیس سرنوشت ناگواری پیدا کردند، کلنل چارلز ادوارد اسمیت، کفیل و بعدها سرکنسول مشهد، (۱۸۹۷-۱۸۸۰/۱۳۱۴-۱۲۹۷) می‌نویسد که نادر میرزا در زمان

۱. نک: قالی ایران، ص ۱۹۴-۱۹۳.

۲. آرمین وامبری (۱۳۷۲)، زندگی و سفرهای وامبری، دنباله سیاحت درویشی دروغین، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۲۷۴.

۳. میرزا قهرمان امین لشکر (۱۳۷۴)، روزنامه سفر خراسان (به همراه ناصرالدین شاه)، به‌کوشش ایرج افشار، محمدرسول دریاگشت، تهران: اساطیر، ص ۱۵۱.

۴. همان، ص ۱۷۳.

۵. مطلع الشمس (تاریخ ارض قدس و مشهد مقدس)، ص ۳۰۸.

۶. میرزا سراج‌الدین عبدالرئوف (۱۳۶۹)، تحف اهل بخارا، مقدمه محمد اسدیان، تهران: بوعلی، ص ۱۶۶.

فتح‌علی شاه (حدوداً ۱۸۰۲/۱۲۱۷) یک قالی زرین را که گفته می‌شود ۷۰۰۰ تومان بها داشته به طمع دست یافتن به طلای موجود در آن آتش می‌زند و از این بابت ۷۰۰ تومان به دست می‌آورد.^۱

باگذشت زمان ایجاد مکانی که باعث شود قالی‌ها آسیب کمتری ببینند از اولویت‌های مسئولین آستان قدس رضوی گردید. در دوران قاجار، محلی برای نگهداری اشیا نفیس در آستان مقدس حضرت رضا (ع) وجود داشته است به طوری که ناصرالدین شاه در سفرنامه دوم خراسان (۱۳۰۰/۱۸۸۳) محل تحویل خانه را جنب مقبره نایب‌السلطنه مرحوم (نزدیک قبر مرحوم حسام‌السلطنه) ذکر کرده است که در آنجا اشیا مختلف و اسلحه‌ی عتیقه نگهداری می‌شده است.^۲ ایجاد موزه آستان قدس رضوی در زمان رضاشاه و در دوره نیابت تولیت فتح‌الله پاکروان در ۱۳۱۶ ش/۱۳۵/۱۹۳۷، با طرح آندره گدار^۳ در مجاورت مقبره شیخ بهایی شروع و در اواخر پاییز ۱۳۲۴ ش/۱۳۶۴/۱۹۴۵، در زمان نیابت تولیت حسن علی منصور با حضور شاه ایران افتتاح رسمی گردید.^۴ در موزه ایجادشده، در کنار خیل آثار ظریف هنر اسلامی چندتخته قالی، از دوران صفوی تا عصر قاجار در معرض دید عموم قرار می‌گیرد.^۵ تا قبل از این تاریخ، وضع نگهداری قالی‌ها بسیار نامناسب بوده به طوری که سیسبیل ادواردز می‌نویسد: «...مقامات آستانه از من دعوت کردند تا مجموعه قالی‌هایی را که در یکی از انبارهای آن قرار داشت و تقریباً به دست فراموشی سپرده شده بود بازدید کنم... این فرش‌ها توسط مسلمانان متدین در روزگار پیشین به آستان قدس رضوی هدیه شده بود و از بعضی از آن‌ها برای فروش کردن اتاق‌های ساختمان‌هایی که در محوطه‌ی آستانه قرار دارد استفاده شده بود. متأسفانه آن‌ها را مدت زیادی زیر پا گسترده بودند و هیچ‌یک از متصدیان را مأمور مراقبت از آن‌ها نکرده بودند. بعضی از آن‌ها

۱. چارلز ادواردز اسمیت (بی‌تا)، سفرنامه خراسان و سیستان، ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، مهرداد رهبری، تهران: یزدان، ص ۲۹۴.

۲. ناصرالدین شاه قاجار، (۱۳۶۳)، سفرنامه دوم خراسان، تهران: کاوش، ص ۸۷

3. A. Godar

۴. صمدی، حبیب‌الله (بی‌تا)، راهنمای موزه آستان قدس رضوی، بی‌جا: بی‌نا، ص ۶-۵.

۵. نک: همان، ص ۱۱-۱۵.

تکه تکه شده بود و کرک برخی دیگر به کلی از بین رفته بود. این فرش‌ها را سالیان دراز به همین حال باقی گذاشته بودند...»^۱

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در ۱۸ تیر ۱۳۷۷ ش. / ۱۴۱۸ ق. / ۱۹۹۸ م. با حضور تولیت آستان قدس رضوی، موزه تخصصی فرش افتتاح می‌گردد. در سال‌های اخیر موزه‌ای بزرگ‌تر در صحن کوثر ساخته شده است که قالی‌های بیشتری که در انبار فرش حرم مطهر نگهداری می‌شده را در خود جای داده است.

معرفی قالی پرده‌ای دو رو (محرابی - افشان شاه‌عباسی - قندیل‌دار)

یکی از فرش‌های شاخصی که در دوران قاجار برای حرم مطهر رضوی بافته شده، قالی پرده‌ای دورو با طرح «محرابی - افشان شاه‌عباسی - قندیل‌دار» است. قالی‌های پرده‌ای علاوه بر تزئین، جنبه‌ی کاربردی داشته و در ایام سرد سال در ورودی رواق‌های منتهی به ضریح حضرت رضا (ع) نصب می‌شده‌اند. اغلب این قالی‌ها، دارای برشی در وسط هستند که زائران رضوی به راحتی از بین آن عبور نمایند.^۲ در موزه‌ی فرش رضوی، چندین فرش پرده‌ای موجود است که تنها دو عدد از آن‌ها دو رو هستند. شایان ذکر است که قالی‌های دو رو در دو سطح پشت و رو گره و نقوش بافته شده دارند، در فرهنگ جامع فرش ایران آمده که دو رو بافی، از صنعت نساجی وارد هنر فرش بافی شده و شیوه‌ی بافت آن بدین صورت است که بر روی دارهای ایستاده (ثابت) دو نفر هم‌زمان پشت و روی دار اقدام به بافتن قالی می‌کنند، یا این که یک نفر ابتدا یک ردیف گره را از یک‌رو می‌زند و سپس به بافت یک ردیف از پشت می‌پردازد.^۳

۱. قالی ایران، ص ۱۹۳.

۲. سیسیل ادواردز به اشتباه می‌نویسد که چندتخته از قالی‌ها را از طول دونیم کرده بودند تا به جای پرده از آن استفاده کنند. قالی ایران، ص ۱۹۳. در صورتی که با مشاهده‌ی اکثر قالی‌های پرده‌ای موجود در موزه‌ی فرش رضوی، می‌توان گفت هیچ‌کدام از آن‌ها از وسط قیچی نشده‌اند و تولیدکنندگان ایرانی بامهارت تمام این قالی‌ها را از ابتدا با برشی در وسط بافته‌اند.

۳. احمد دانشگر (۱۳۷۲)، فرهنگ جامع فرش ایران، تهران: دی، ص ۳۹۸.

بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجار ... ۱۳۷

قالی «محرابی - افشان شاه‌عباسی قنديل‌دار» به شماره شناسایی ۰۴۱ ردیف ۴۰ و شماره اموالی ۳۴۷ در معرض دید عموم مردم قرار دارد. (تصویر ۱) این دستباف با توجه به کتیبه‌های موجود در ۱۳۲۲ ق. / ۱۹۰۴ م. در شهر مشهد و با همکاری تولیدکنندگان تبریزی، مشهدی و کرمانی در ابعاد ۳۲۱ × ۴۱۰ سانتیمتر بافته شده است. جنس تار و پود آن پنبه و پرز از پشم است. در هر ۶/۵ سانتیمتر ۴۰ گره نامتقارن (فارسی) زده شده، طول ساق‌های گره بین ۳/۵ الی ۵ میلی‌متر است. فرش به شیوه تمام لول بافته شده است و پس از هر رج بافت پود ضخیم و نازک را عبور داده‌اند، شیرازه نیز در وسط و طرفین قالی به صورت متصل بافته شده است. رنگ‌های آن شیمیایی و گیاهی هستند عمده رنگ‌های قالی عبارت‌اند از: لاک‌ی قرمز دانه، سورمه‌ای، آبی، نارنجی، کرم، سبز روشن، آبی تیره، قهوه‌ای روشن، سبز زیتونی، سبز آبی روشن، آبی روشن، بنفش روشن، خاکستری، روناسی و... قسمت‌هایی از فرش دچار صدماتی از قبیل بیدزدگی، ساییدگی، پارگی و دورنگی است که نیاز به مرمت مجدد دارد.

تصویر ۱. نمای کلی قالی پرده‌ای دو رو با نقش محرابی - افشان شاه‌عباسی قنديل‌دار.
(مأخذ تصویر: نگارنده.)

توصیف اثر

قالی دارای بخش‌های حاشیه، لچک‌ها و متن است که ویژگی هرکدام از آن‌ها به شرح زیر است:

الف) حاشیه: حاشیه‌ی فرش، دارای هشت نوار تزیینی است. (تصویر ۲) لور یا ساده‌بافی بدون طرح و به رنگ قرمز لاک‌پشته شده است. زنجیره اول به رنگ نارنجی و با عناصر کوچک ختایی تزیین شده است. لازم به ذکر است که فقط همین دو قسمت (زنجیره و ساده‌بافی) دورتادور فرش بافته شده‌اند و سایر نوارهای تزیینی تنها در سه سمت (بالا و سمت چپ و راست قالی) به حرکت درآمده‌اند. حاشیه‌ی فرعی اول و دوم به رنگ لاک‌پشته با گل و برگ ختایی تزیین شده است. زنجیره‌های دوم و سوم به رنگ آبی تیره و به شیوه‌ی واگیره محو کار شده است.

تصویر ۲. حاشیه اصلی و دو حاشیه فرعی با طرح هراتی تزیین شده است. (مأخذ تصویر: نگارنده).

متن حاشیه اصلی (بزرگ) به رنگ کرم و مزین به طرح هراتی است، این طرح در حاشیه بسیاری از قالی‌های اصیل مشهد از دوران صفویان تا روزگار معاصر، قابل رؤیت است.^۱ در حاشیه‌ی فرعی دوم، قابی به رنگ سورمه‌ای دیده می‌شود که درون آن به خط ثلث و

۱. حاشیه هراتی در بیشتر قالی‌های خراسان عصر صفوی دیده می‌شود. گل‌های شاه‌عباسی برگ‌کنگری، اسلیمی ابری و برگ‌های شعله‌سان عناصر اصلی این طرح هستند که در بعضی از نمونه‌ها اسلیمی ابری و برگ‌های شعله‌سان حذف و عناصر دیگر جایگزین می‌شوند. ترکیب‌بندی گل‌ها به این صورت است که جهت یکی از گل‌ها به سمت داخل و دیگری به سمت خارج فرش است و در بین این دو نیز یک گل به صورت مایل قرار می‌گیرد.

رنگ کرم عبارت زیر آمده که علاوه بر تاریخ بافت بر کرمانی بودن استادکار گواهی می‌دهد:

عمل استاد محمد ولد کرمعلی کرمانی ۱۳۲۲

(ب) لچک: لچک در این فرش، به دو قسمت تقسیم شده، قسمت بالای آن پیشانی و قسمت پایین طاق محراب قرار دارد.

۱. پیشانی: این قسمت با حرکت زنجیره چهارم به داخل متن فرش از طاق محراب جدا شده و طراح در فضای مستطیل ایجاد شده طرح لچک و ترنج را اجرا کرده است. لچک‌های این قالیچه به رنگ لاک‌ی و مزین به عناصر ختایی هستند. متن قالیچه سورمه‌ای و با گردش شاخه ختایی تزیین شده است. ترنج آن به رنگ کرم و لوزی شکل است و در آن حدیثی به رنگ تیره و به قلم ثلث آمده است: (تصویر ۳) قال امیرالمؤمنین علیه السلام سیقتل رجل من ولدی بارض خراسان بالسم ظلماً اسمه اسمی و اسم ابیه اسم ابن عمران موسی (ع) الا فمن زاره فی غربه غفر الله ذنبه^۱

تصویر ۳. کتیبه داخل ترنج پیشانی قالی پرده‌ای دو رو. (مأخذ تصویر: نگارنده.)

۱. در کتاب *عیون اخبار الرضا علیه السلام* متن کامل حدیث به این صورت آمده است: «قال امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع): سیقتل رجل من ولدی بارض خراسان بالسم ظلماً اسمه اسمی و اسم ابیه اسم ابن عمران موسی (ع) الا فمن زاره فی غربه غفر الله ذنبه. غفر الله تعالی ذنوبه ماتقدم منها و ما تأخر و لو كانت مثل عدد النجوم و قطر الامطار و ورق الاشجار» شیخ صدوق ابن باویه، (۱۳۷۲)، *عیون اخبار امام رضا (ع)*، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران: صدوق، ص ۶۳۷.

در دو سر ترنجی که طرفین ترنج اصلی قالیچه قرار دارند، کتیبه‌ای به خط ثلث و به رنگ تیره بر زمینه‌ی کرم، نام و اصالت طراح فرش را مشخص می‌کند:

عمل اقل الحاج محمد نقاش مشهدی

۲. طاق محراب: طاق محراب به وسیله اسلیمی قطوری از متن جدا شده و داخل آن با گل و برگ ختایی تزیین شده است، نوع بند اسلیمی به کار رفته در این قسمت یادآور اسلیمی‌های گل‌دار به کار رفته در ایوان‌های حرم مطهر رضوی به خصوص در صحن عتیق (کهنه یا انقلاب اسلامی) هستند. (تصویر ۴) در لچک دو قاب دیده می‌شود و درون قاب کوچکی که داخل قاب اصلی طرح شده، کتیبه‌ای به رنگ کرم بر زمینه‌ی سورمه‌ای با عبارت زیر خودنمایی می‌کند:

[و] هی والله روضه من ریاض الجنه

تصویر ۴. طاق محراب همراه با کتیبه‌ها و قندیل. (مأخذ تصویر: نگارنده.)

ج) متن قالی: متن قالی به رنگ سورمه‌ای بافته شده است. طراح با ایجاد دونیم ستون و قرار دادن طاق محراب بر روی آن فضای همچون مدخل ورودی باغ ایرانی یا محراب مساجد ایجاد کرده است. متن اصلی با طرح افشان شاه‌عباسی تزیین شده است. طراح بند ختایی را از دو سمت گل شاه‌عباسی بزرگی که در قسمت پایین قرار گرفته، خارج کرده و در تمامی متن قالی به حرکت درآورده است. این قسمت، همچون حاشیه‌ی اصلی شباهت فراوانی به آثار شاخص عصر صفوی به ویژه فرش افشان شاه‌عباسی گلابتون‌دار موزه‌ی

فرش آستان قدس رضوی دارد. (تصویر ۵) آرتر آپم پوپ با مطالعه‌ی دقیق فرش‌های ایرانی بیان می‌دارد که طرح‌های افشان شاه‌عباسی در سده‌های ۱۰ و ۱۱ ق/۱۶ و ۱۷، بر سایر طرح‌ها برتری داشته و نگاره‌های مهم آن عبارت‌اند از گل‌های شاه‌عباسی بزرگی که شکل کلی آن یادآور درخت کیهانی است. رنگ زمینه اغلب این فرش‌ها لاک‌سیر است که گاهی به طیف‌های شرابی‌رنگ، سرخ و یاقوتی تغییر می‌یابد و گه‌گاه صورتی‌فام می‌شود، با حاشیه‌ای پهن که در برخی از نمونه‌ها رنگ سبز زمردی سیر و در نمونه‌های دیگر به رنگ سبز متمایل به آبی یا همان آبی هستند.^۱

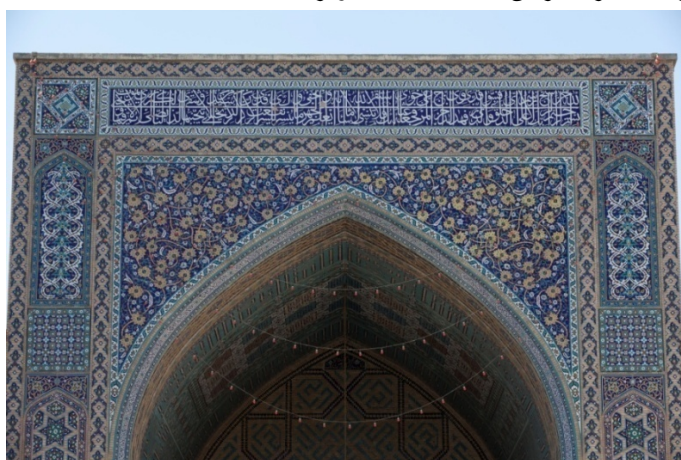
تصویر ۵. قالی افشان شاه‌عباسی گلابتون‌دار با حاشیه‌ی هراتی، اواسط قرن ۱۶ م/۱۰ ق. موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی. (مأخذ تصویر: اروین گانزروندن، ۲۵۳۵: ص ۸۳)

شایان ذکر است که طرح افشان شاه‌عباسی، از طرح‌های اصیل مشهد از روزگار صفویان تا دوران معاصر است. از خصوصیات این قالی‌ها، استفاده از گل‌های بزرگ برگ کنگری، برگ‌های شعله‌سان و اسلیمی‌های ابری است. این طرح به احتمال ریشه در هنر کتاب‌آرایی^۲

۱. آرتر آپم پوپ، فیلیس آکرمن (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران*، ج ۶، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۲۷۰۹. برای مطالعه بیشتر در مورد طرح‌های افشان شاه‌عباسی نک: *قالی ایران*، ص ۱۸۷. *تاریخ صنایع ایران*، ص ۱۶۹-۱۶۸؛ *راهنمای صنایع اسلامی*، ص ۲۶۸-۲۶۷.

۲. افشان‌گری، در هنر کتاب‌آرایی عملی است که در تزئین صفحات کتاب و اوراق خطی به‌کار می‌رود؛ به این صورت که متن، حاشیه یا متن و حاشیه به‌وسیله ذرات طلا و نقره و یا مواد الوان دیگر تزئین

داشته و با گذر زمان وارد هنر کاشی‌کاری و سپس طراحی فرش شده است. از طرح‌های شاخص کاشی در مشهد که به احتمال بسیار زیاد طراحان قالی در عصر صفوی از آن الگوبرداری کرده‌اند، کاشی‌کاری ایوان غربی صحن مسجد گوهرشاد است. در این ترکیب‌بندی که از عصر تیموری به یادگار مانده، تمام سطح لچکی‌ها با گردش‌های ختایی و گل‌های برگ‌کنگری تزیین شده است. (تصویر ۶)

تصویر ۶. لچکی‌های ایوان غربی مسجد گوهرشاد در حرم مطهر رضوی با نقش افشان شاه‌عباسی تزیین شده است. (مأخذ تصویر: مهدی صحراگرد).

نکته جالب توجه در متن قالی، استفاده از طرح قندیل یا چراغ در زیر طاق محراب است. این قندیل که با خطوطی به طاق محراب متصل شده، با توجه به آویزهای تزیینی نخسی (منگوله مانند) آن مشابه قندیلی است که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. (تصویر ۷)

می‌گردد. محمدرضا ریاضی (۱۳۷۵)، فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، دانشگاه الزهراء، تهران: ص ۲۰. همین کلمه در گویش کرمانی تبدیل به افشون شده و به نقشی گفته می‌شود که دارای گل، بوته و شاخ و برگ زیاد و در هم باشد، کرمانی‌ها به دستبافتی که با این نوع ترکیب‌بندی بافته می‌شود قالی افشون یا نقش افشون می‌گویند. محمود صرافی (۱۳۷۵)، فرهنگ گویش کرمانی، تهران: سروش، ص ۳۶.

بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجار ... ۱۴۳

تصویر ۷. قندیل طلای مرصع، قرن ۱۳ ق/ ۱۹ موزه آستان قدس رضوی.

(مأخذ تصویر: اردلان جوان، اینانلو، ۱۳۷۱: ص ۴۱).

در انتها لازم به ذکر است که بافندگان، همین طرح را اما با رنگ بندی متفاوت در پشت قالی اجرا کرده‌اند. به طوری که حاشیه اصلی و ترنج کتیبه‌دار به رنگ سورمه‌ای، متن قالی و متن قالیچه پیشانی به رنگ قرمز لاک‌ی و حاشیه‌های فرعی به رنگ کرم بافته شده‌اند. (تصویر

(۸)

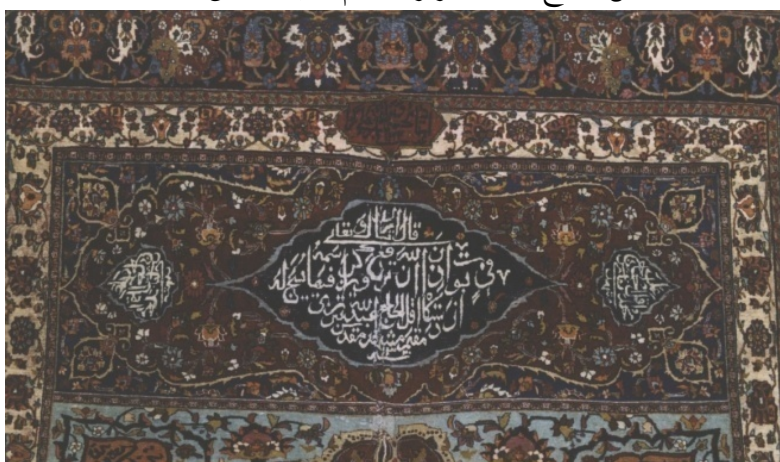

تصویر ۸. پشت قالی دو رو با نقش محرابی - افشان شاه‌عباسی قندیل‌دار - با رنگ بندی متفاوت

بافته شده است. (مأخذ تصویر: واحد اطلاع رسانی موزه مرکزی آستان قدس رضوی.)

در کتیبه ای که بر پیشانی این قسمت از قالی بافته شده، علاوه بر آیه ۳۶ سوره نور، نام و اصالت سفارش دهنده یا واقف قالی با تاریخی متفاوت آمده است. (تصویر ۹) این تاریخ با تاریخ بافته شده در سمت دیگر فرش آمده دو سال اختلاف دارد:

قال الله تبارک و تعالی فی بیوت اذن الله ترفع و یزکی اسمہ فیها یسبح له^۱
از دستگاه اقل الحاج عبدالله تبریزی مقیم مشهد مقدس سنه ۱۳۲۰

تصویر ۹. کتیبه بافته شده در پیشانی قالی محرابی افشان شاه عباسی قندیل دار.
(مأخذ تصویر: واحد اطلاع رسانی موزه مرکزی آستان قدس رضوی.)

نتیجه

هنر- صنعت فرش در مشهد مقدس پس از سقوط سلسله صفویه، در عصر قاجاریان شکوهی دوباره یافته بود، از میان گفته‌های سفرنامه نویسان که در نوشته‌های آن‌ها جای کمی تردید هم هست می‌توان این‌گونه برداشت کرد که در ابتدای سلطنت قاجاریان، فرش‌هایی باکیفیت خوب در مشهد و خراسان در دسترس بوده است. با ایجاد امنیت نسبی در اواسط دوران قاجاریان به ویژه از زمان سلطنت ناصرالدین شاه ۱۸۹۶-۱۸۴۸/۱۳۱۳-۱۲۶۴، صنعت فرش و تولید قالی در مشهد مقدس رونقی دوباره یافته و به تدریج در

۱. اصل آیه فوق در قرآن کریم به صورت زیر آمده است: «فی بیوت اذن الله ان ترفع و یدکر فیها اسمہ یسبح له فیها بالغد و والاصال».

دوران مظفردالدین شاه به اوج خود رسیده بود.

کتیبه‌های موجود در قالی پرده‌ای دورو با نقش «محرابی- افشان شاه‌عباسی قندیل‌دار» گواهی می‌دهد که در این دوران، هنرمندان فرش از مناطق مهمی همچون کرمان و تبریز به واسطه‌ی مضجع شریف حضرت رضا (ع) در مشهد مقدس گردآمده‌اند و با همکاری استادکاران مشهدی توانسته‌اند سنت فرش بافی این ناحیه را دوباره احیا نمایند. با توجه به ویژگی‌های ظاهری قالی‌های مشهد در عصر قاجار، می‌توان گفت که این سنت بر پایه فرش بافی مشهد در عصر صفویان شکل گرفته بود. نوع گره نامتقارن (فارسی) و عبور دادن پودهای ضخیم و نازک پس از هر رج بافت مطابق با اصول فرش بافی مشهد در عصر صفویان است.

هم‌چنین می‌توان گفت که طرح افشان شاه‌عباسی به‌کار رفته در متن این قالی همراه با حاشیه هراتی، ریشه در فرش‌های مشهد در عصر صفویان دارد. رنگ‌بندی قالی پرده‌ای دورو با نقش «محرابی- افشان شاه‌عباسی قندیل‌دار» در هر دو سمت (متن سورمه‌ای و حاشیه کرم، یا متن لاک‌ی و حاشیه سورمه‌ای) مشابه قالی‌های صفوی به‌ویژه قالی افشان شاه‌عباسی گلابتون‌دار، محفوظ در موزه‌ی فرش رضوی است، این سنت تزیین و بافت فرش تا دوران معاصر همچنان ادامه دارد.

فهرست منابع و مآخذ

- ابن باویه، شیخ صدوق (۱۳۷۲)، *عیون اخبار امام رضا (ع)*، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران: صدوق.
- ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: فرهنگسرا.
- اردلان جوان، سیدعلی و جهان اینانلو (۱۳۷۱)، *نگاهی به موزه آستان قدس رضوی*، مشهد: اداره موزه‌های آستان قدس رضوی.
- اسمیت، چارلز ادواردز (بی تا)، *سفرنامه خراسان و سیستان*، ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، مهرداد رهبری، تهران: یزدان.
- امین لشکر، میرزا قهرمان (۱۳۷۴)، *روزنامه سفر خراسان (به همراه ناصرالدین شاه)*، به کوشش ایرج افشار، محمدرسول دریاگشت، تهران: اساطیر.
- اوین، اوژن (۱۳۶۲)، *ایران امروز (ایران و بین‌النهرین)*، ترجمه علی اصغر سیدی، بی جا: زوار.
- اولیویه (۱۳۷۱)، *سفرنامه اولیویه*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلام رضا ورهرام، تهران: اطلاعات.
- بوپ، آرتر آیم، فیلیس، آکرمن (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران*، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، تهران: علمی و فرهنگی.
- دانشگر، احمد (۱۳۷۲)، *فرهنگ جامع فرش ایران*، تهران: دی.
- دیمانند، موریس اسون (۱۳۸۳)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- رنه دالمانی، هانزی (۱۳۸۷)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: قابوس.
- روشنی، قدرت‌الله (۲۵۳۶)، *سه سفرنامه (هرات، مرو، مشهد)*، به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، تهران: توس.
- ریاضی هروی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، *عین‌الوقایع*، تصحیح محمد آصف فکرت، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۵)، *فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران*، تهران: دانشگاه الزهرا.
- سانسون، (۱۳۴۶)، *سفرنامه سانسون*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: بی نا.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶)، *سفرنامه زترال سرپرسی سایکس (ده هزار میل در ایران)*، ترجمه حسین سعادت‌نوری، تهران: ابن سینا.
- سیوری، راجر (۱۳۶۳)، *ایران عصر صفویه*، ترجمه احمد صبا، تهران: کتاب تهران.
- صرافی، محمود (۱۳۷۵)، *فرهنگ گویش کرمانی*، تهران: سروش.
- صمدی، حبیب‌الله (بی تا)، *راهنمای موزه آستان قدس رضوی*، بی جا: بی نا.

بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجار ... ۱۴۷

- صنیع الدوله، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، *مطلع الشمس (تاریخ ارض قدس و مشهد مقدس)*، تهران: فرهنگسرا.
- عبدالرئوف، میرزا سراج‌الدین (۱۳۶۹)، *تحف اهل بخارا*، مقدمه محمد اسدیان، تهران: بوعلی.
- فریه، ر. دبلیو (۱۳۷۴)، *هنرهای ایران*، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه.
- کاویانان، محمد (۱۳۵۰)، *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد: آستان قدس.
- کرزن، لرد (۱۳۴۷)، *ایران و مسائل ایران*، ترجمه علی جواهرکلام، بی‌جا: ابن‌سینا.
- گانزروتن، اروین (۲۵۳۵)، *قالی ایران - شاهکار هنر*، ترجمه فیروزه میرعماد، بی‌جا: اتکا.
- مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (۱۳۷۱)، *فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار*، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- محمدحسن، زکی (۱۳۶۳)، *تاریخ صنایع ایران*، ترجمه محمدعلی خلیلی، بی‌جا: اقبال.
- مک گرگر، سی. ام (۱۳۶۹)، *شرح سفری به ایالت خراسان*، ترجمه مجید مهدی‌زاده، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- منشی، اسکندر بیگ (۱۳۷۷)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تصحیح اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۳۶۳)، *سفرنامه دوم خراسان*، تهران: کاوش.
- وامبری، آرمین (۱۳۷۲)، *زندگی و سفرهای وامبری، دنباله سیاست درویشی دروغین*، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی.
- یارشاطر، احسان (۱۳۸۴)، *تاریخ و هنر فرش‌باقی در ایران*، ترجمه ر. لعلی‌خمسه، تهران: نیلوفر.